

of philologists like the renowned Neo-Latin scholar Hans Helander who directed this dissertation, and dedicated graduate students like Josef Eskhult to animate them sufficiently to take their rightful place in the cultural continuum to which they belong.

Carl P. E. Springer

Andreas Hellerstedt, *Ödets teater: ödesföreställningar i Sverige vid 1700-talets början* (Lund: Nordic Academic Press, 2009). 264 s.

Fortuna står och balanserar på ett ostadigt klot, lyckohjulet snurrar, ödet är nyckfullt och förunderligt. I Andreas Hellerstedts avhandling, framlagd våren 2009 vid avdelningen för idéhistoria vid Stockholms universitet, diskuteras och tolkas sådana föreställningar om öde, försyn och lycka i Sverige i början av 1700-talet, vilka på ett genomgripande sätt hade en stor betydelse för den tidigmoderna människans förståelse av sin tillvaro. Undersökningen avgränsas till framför allt perioden 1700–1721, tiden för Karl XII:s regering, det stora nordiska kriget och stormaktstidens sammanbrott. Det var en orolig tid brännmärkt av förödande krig, missväxt, svält, pestepidemier och ekonomisk nedgång. Men det var samtidigt också en idéhistoriskt spännande tid med förändringar i tanken, nya strömningar inom religion och filosofi, och intressanta ansatser till en naturvetenskaplig uppblomstring.

Tankar kring ödet, försynen och lyckan var centrala i tiden. Avhandlingens mål sägs delvis vara att just visa att så var fallet. Föreställningar om ödet, lyckan och försynen skapade mening, de var centrala filosofiska begrepp, ingick som en del av metafysiken, och var oundgängliga inom moralfilosofin och den politiska filosofin. Ödet diskuterades i den lärda världen, inom teologi och filosofi, men ödesföreställningar var också viktiga för den enskilda män-

niskan i hennes förståelsen av sitt eget livsöde. I inledningen skriver Hellerstedt: "Att studera begreppen försyn, öde och lycka innebär för mig att ta historien på allvar." (s. 12) Det var ämnen som betydde mycket för dåtidens människor. Hellerstedt försöker förstå varför de var betydelsefulla, vilken funktion de hade i deras samhälle, som ett led i en strävan efter att förstå en tid på dess egna villkor. Det är en sympatisk hållning som med intresse uppmärksammar vad de människor som då levde tänkte, och som inte är ute efter att pådyvla dem vår tids dom, vår tids uppfattningar.

Hellerstedts avhandling kan delvis sägas utgöra en begreppshistoria. Han studerar vilka betydelser människor har lagt i begreppen, varifrån de har hämtat dem och hur de har använt dem. Vidare undersöker han i vilka sammanhang dessa begrepp tillämpades och varför de var användbara och vanligt förekommande. De begrepp som står i fokus för Hellerstedts framställning är närmare bestämt *försyn*, *öde* och *lycka* som går tillbaka på latinets *providentia*, *fatum* och *fortuna*. Även slumpen, *casus*, tillhör denna grupp av begrepp. Med samlingsbeteckningen *ödesföreställningar* betecknar han de begrepp som används för att beskriva något som styr världen och människorna. Frågan gäller nu hur och varför dessa begrepp användes under den period som studeras. Hellerstedt försöker med andra ord förklara det tidiga 1700-talets användning av begreppen, särskilt i fråga om ödesföreställningars roll i krig, politik och samhällstänkande. Fyra frågor ställer han till materialet: huruvida ödet eller lyckan användes som en syndabock då Gud inte kunde hållas ansvarig; hur stormaktens sammanbrott hantades, förklarades och gjordes meningsfull genom föreställningar om ödet; vilka möjligheter man ansåg att den enskilda människan hade att påverka sin egen situation; och slutligen vilka ödesföreställningar som ansågs felaktiga och varför de ansågs vara det.

Om man ska försöka formulera kärnan i den problematik som Hellerstedt ger sig i kast

med kan man göra det på följande sätt. Till att börja med har vi två kristna trossatser som vår förståelse av alla händelser i verkligheten måste vila på: för det första att Guds försyn verkar i världen och för det andra att människan har en fri vilja. Men så finner vi ondska i världen, att saker och ting går fel. Hur kan detta komma sig om Gud har ordnat världen och skapat människan? På detta dilemma finns det flera svar, som i sin tur kan ge upphov till nya problem. Teodicéproblemet, så formulerat, inkluderar därigenom sådant som livsöde, slump, lycka, determinism med mera, det vill säga det som är i blickpunkten för Hellerstedts studie.

Avhandlingen, skriven av en driven empiriker, bygger på ett brett spektrum av källmaterial. Man finner bland annat doktrinärt material som handlar om vad ödet är, och i brev, memoarer, dagböcker etc. finner man spår av hur ödet verkar. Särskilt noggrant har Hellerstedt plöjt igenom ett antal källserier som dissertationer vid svenska universitet, *Karolinska krigares dagböcker*, dagböcker och brev publicerade i *Karolinska förbundets årsbok* samt dagböcker publicerade i *Historiska handlingar*. Inte minst Hellerstedts användning av dissertationer för att komma åt tidens ödesföreställningar är ett betydande tillskott till forskningen, ett material som sällan eller aldrig har utnyttjats för frågor av detta slag. Han har också funnit två svenska teologiska verk som får en särskilt viktig roll i hans framställning. Det är dels ett verk som behandlar kriget utifrån en teologisk synvinkel, Simon Isogaeus *Carla Seger-Skiöld* (1714), dels ett verk som aldrig tidigare har analyserats, men som visar sig ha inneburit en guldgruva för Hellerstedt i hans studie av ödesföreställningarna i början av 1700-talet, Henning Johann Gerdes *Theatrum Fati Svetici* (1725). Materialbehandlingen och uppsökandet av källor är några av avhandlingens stora förtjänster. Hellerstedt läser texter som ingen tidigare har studerat, läser dem noggrant, stannar upp inför ord och uttryckssätt som andra

har förbigått. Och han tar de historiska människorna på allvar, sätter ödesföreställningarna i sitt sammanhang och förklarar deras funktion. I den tidigare forskningen kan han utgå från bland andra liro Kajanto, Bo Lindberg och Boel Westerberg, men Hellerstedt tillför en hel del genom ett rikare källmaterial och en mer specifik frågeställning.

Förutom inledning och avslutning består Hellerstedts avhandling av fyra tematiska kapitler. Kapitlet "De rörliga tingens ordning" undersöker om det är så att ödesföreställningarna användes som en sorts syndabocker i de situationer då Gud eller den gudomliga överheten inte kunde hållas för ansvarig. Efterföljande kapitel, "Genom ett öde", går in på hur den svenska stormaktens sammanbrott hanterades, förklarades och gavs mening genom ödesföreställningarna. Kapitlet "Dygdens svärd" är en undersökning av de dåtida människornas tankar om i vilken mån de kunde påverka sin egen situation inom politiken eller det samhälliga livet, det vill säga om människans möjligheter att betvinga ödet. Man beskrev ofta detta som ett samspel mellan människans fria vilja och Guds nåd, eller som ett samspel mellan dygden (*virtus*) och lyckan (*fortuna*). Det sista tematiska kapitlet, "Att kryssa mellan Scylla och Charybdis", fokuserar på hur man försökte navigera mellan felaktiga uppfattningar. Det var svårt att hitta rätt och farligt att hamna fel. Den rätta vägen är en smal farled mellan tankens monstruösa misstag.

Det är en rik avhandling, trots sitt relativt modesta omfång – själva bröddtexten omfattar mindre än 200 sidor – och det finns mycket som man skulle kunna ta fram i närmare beskådande. Avhandlingen blottlägger många aspekter på ödesföreställningarna i det tidiga svenska 1700-talet, och speglar dessa mot den klassiska och kristna traditionen. Men den är inte en receptions historia av klassiskt slag, där några senantika idéer utgör en bakgrund och inledning till det som senare ska komma, och hur dessa antika idéer kan återfinnas i det

svenska materialet från stormaktstiden. I stället lyckas Hellerstedt integrera det antika arvet med den tids tänkande som är föremålet för hans studie. I fokus är förståelsen av de människor som levde under de två första årtiondena av 1700-talet, hur de försökte förstå sin samtid, och hur de använde sig av antika föreställningar om öde, *fortuna* och lycka i en ny kontext.

Under antiken förstods ödet (*fatum*) som gudarnas vilja eller beslut. Begreppet fick en funktion i stoikernas världsbild och etik. Med den tidiga kristendomen kom de antika begreppen om ödet att inläsas i en kristen tolkningsram. Särskilt viktiga i detta sammanhang blev Augustinus och Boethius. Augustinus tog Guds försyn som något givet. Frågan var inte om den fanns, utan hur den fungerade. Boethius i sin tur, med sitt verk *Filosofins tröst*, inordnade *fatum* och *fortuna* med den kristna teologin varvid lyckan och ödet ställdes under försynen (*providentia*).

Den klassiska bilden av fru Fortuna finns väl representerad i det svenska materialet. Den fanns inom den politiska doktrinen vid universitetet, inom den praktiska teologin, och tillämpades av maktavarna. Antikens och renässansens bilder av Fortuna, det personifierade ödet, slumpen, lyckan eller turen och hennes förhållande till den manliga dygden, *virtus*, satte spår i det tidiga 1700-talets tänkande. Ett centralt tema för Hellerstedts avhandling är just förhållandet mellan lycka och dygd, *fortuna* och *virtus*. Den obeständiga lyckan, Fortunans klot, ställdes mot den stadiga, beständiga dygden, den orörliga, fast förankrade kuben.

De historiska exemplen skulle vägleda människan i moraliska och politiska frågor. Ett av de främsta historiska exemplen var Alexander den store. Den i Sverige mest lästa versionen av denne makedoniens öde var Quintus Curtius Rufus skildring. Alexander kännetecknades av en osviktig *fortuna*, men berättelsen handlar också om en man som fördärvas av sin *fortuna*. Under renässansen finner vi Machiavellis tanke

om att människan har kontrollen över hälften av sitt liv, medan Fortuna härskar över den andra delen. I den tidigmoderna världen lästes de klassiska historierna på ett nytt sätt, i en kristen läsart där *fortuna*, som hos Boethius, i själva verket inte är något annat än Guds försyn.

De frågor som säkert många svenskar ställde sig var: hur kunde Gud låta den orättfärdige fienden segra? Borde de inte straffas i stället? Hur ska detta förklaras? Mot bakgrund av de historiska händelser som drabbade människorna i det tidiga 1700-talets Sverige fick *fortuna* delvis också en pedagogisk roll, och fungerade som tröstande och förklarande av vad som hände omkring dem. Men orsaken till Sveriges olyckor kunde inte alltid beskyllas ödet, *fortuna* eller Gud, utan den fanns inom människan själv. En vanlig förklaring var att olyckorna i början av 1700-talet var Guds straff för det svenska folkets syndiga leverne. Kriget var ett syndastraff, och för seger krävdes gudfruktighet och moraliskt leverne.

En föreställning som Hellerstedt intresserar sig för är den att världens nationer har instiftats av Gud, och att deras öden styrs av hans försyn. Här är Sverige det nya Israel, Guds utvalda folk. Ett exempel på hur dessa idéer gestaltades finner man i Isogaeus teologiska verk, *Carla Seger-Skiöld*, där Guds försyn styr krig och politik. En vanlig föreställning som tillämpades på Karl XII var att se kungen som innehavare av Guds stöd, att kungen var ett Guds redskap.

Hellerstedt breddar vidare sin studie genom att ta i beaktande dissertationer vid svenska universitet, ett material som sällan används inom studier av den politiska historien. Här kan nämnas till exempel två avhandlingar under Claes Arrhenius: Olaus Schroderus avhandling om den försiktige befälhavaren från 1673 och Daniel Sedelius om Alexander den stores krigslycka från 1693. I den sistnämnda beskrivs Fortuna som en grym och obeständig kvinna som det krävs en mans *virtus* ifall man ska kunna dra nytta av henne. Dissertationerna

utmärker sig genom en tidstypisk eklektisk stil där man lägger samman de olika antika författarnas uppfattningar om Alexander, i stället för att avgöra vem som har rätt. De två dissertationerna om Alexanders *fortuna* innehåller den klassiska bilden av *fortuna*, men inramas i ett kristet sammanhang. Där finns element av den Lutherska dogmatikens lära om den naturliga religionen och åtskillnaden mellan tro och den samhälliga moralen, likaså har den stoiska filosofin lämnat viktiga bidrag. Christian Groots dissertation, *Faber suae fortunae* (Sin egen lyckas smed), framlagd 1713 under Johannes Uppmarck, är i stället ett försök att förena den etablerade uppfattningen om *fortuna* med den moderna metafysiken såsom man kunde finna den i Descartes mekanistiska filosofi och Gasendis epikureism. Groots resonemang leder fram till den stora frågan, om *fortuna* är mäktigare än dygden och fliten, *virtus* och *industria*.

Även fatalismen, som de flesta tog avstånd från, behandlas i Hellerstedts avhandling. Isogaeus argumenterade till exempel mot fatalismen: vi kan inte vara bundna av ödet, eftersom vi har en fri vilja. I stället intar Isogaeus en aktivistisk hållning. Gud älskar den som hjälper sig själv. På liknande sätt argumenterade Josias Cederhielm. Den som är feg löper större risk att råka illa ut. Andra förkastliga läror var epikureismen och stoicismen, som enligt Isogaeus utgjorde två farliga klippor. Antingen hemföll man åt deterministisk övertro på försynen som stoikerns tro på en oundviklig orsakskedja, eller till en materialistisk epikureism. Gerdes i sin tur beskrev mekanisterna som dansande marionettdockor, vars spelman var Thomas Hobbes. Determinismen gjorde människorna viljelösa, som slavar under ödet, som maskiner utan själ. Gerdes förknippade stoikerna med de reformertas determinism. Men allra värst ansåg han Spinoza vara, varmed människan blev en maskin och till och med Gud underkastades den mekaniska nödvändigheten. En som ibland har beskrivits som fatalist är Karl XII. Hellerstedt tillbakavisar dock detta anta-

gande. Karl XII kombinerade i stället en aktivism i Machiavellis efterföljd med en fast tro på försynen. Det fanns egentligen inte någon motsägelse mellan tilltro till försynen och vilja och handlingskraft. Ständigt varnande prästerskapet för den farliga fatalismen, och få skulle bekänna sig till en sådan ödestro. Inget heller tyder på att Karl XII var fatalist.

Med all tydlighet visar Hellerstedt att försyn, öde och lycka spelade en betydelsefull roll i svenskars sätt att förstå världen i början av 1700-talet. Försynen stod för det välordnade, medan ödet var det oundvikliga, nödvändiga. Men ödet kunde inte inkräkta på Guds eller människans frihet. Tidens svenska lutheraner försvarade kraftfullt den fria viljan. Läran om ödet, lyckan och försynen präglades av kyrkans fasta lutherska dogmer, men var till sin filosofi också eklektisk. Historien användes inom moralfilosofin som en samling pedagogiska exemplar på ödets växlingar och människans förhållande till det. Guds ständiga närvaro förklarade att händelser inte alltid är fullständigt lagbundna. Fortuna fyllde en funktion i beskrivningen av världen som obeständig och nyckfull. Fortuna var det oförutsägbara. Det vi inte kan kontrollera. Hon var motsatsen till allt rättvist och förnuftigt.

I *Ödets teater* finner man en ovanligt stark empirisk ådra, som vittnar om en talang för att ur historiens mörker hitta och plocka fram förbisedda källor. Behandlingen av och koncentration på källorna är berömvärd. I avhandlingen har använts en hel del material som lite eller aldrig tidigare varit föremål för forskning, men den innefattar även en nyläsning av tidigare kända historiska källor. Själva tankeinnehållet finns hela tiden i centrum, samtidigt som idéerna placeras in i tiden och deras materiella, politiska förutsättningarna. Författaren har verkligen bemödat sig att närma sig tidens människor, och har inte fastnat vid utanverket, utan har i stället hörsamt lyssnat på vad de ville säga. Detta i kombination med klarsynta iakttagelser, en mycket god förmåga

att tolka och förstå tidens idéer i en noggrann läsning av texter av de mest skilda slag, genom en begreppsanalytisk metod vända ut och in på dem, lyckas han i dialog med tidigare forskning locka fram ny kunskap om det förflutna. Om denna boks vidare öden kan man bara sja, men är forskarvärlden inrättad efter någon sorts vishet, och om det finns någon rättvisa här i världen, kommer den bli läst och ge upphov till ny forskning. Avhandlingen har kryssat mellan Scylla och Charybdis utan att fastna på tänkandets blindskär.

David Dunér

Ann Ighe, *Ifaderns ställe: genus, ekonomisk förändring och den svenska förmyndarinstitutionen ca 1700–1860* (Göteborg: Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet, 2007). 280 s.

För ett antal år sedan stötte jag i ett arkiv på en ansökan från 1788 om kunglig dispens för myndighet gällande ett par ogifta adliga systrar i fyrtiofemårsåldern. Ansökan var författad av en bror, undertecknad av systerarna. Tre manliga släktingar och ytterligare tjugo andra bemärkta och adliga män intygade de båda systerarnas heder med mera. Ansökan beviljades, men vad den innebar för dessa medelålders kvinnor kunde jag inte utröna. De fortsatte att hushålla hos sina släktingar i södra Dalarna till sin död. Den gången hade jag ingen anledning att följa spåret längre, trots att jag minns att arkivfyndet rubbade vad jag då lärt mig att kvinnor blev myndiga först som änkor och att Fredrika Bremer under 1800-talet drev frågan om ogifta kvinnors myndighet. Nu vet jag bättre.

Om detta och mycket mer skriver Ann Ighe i sin avhandling i ekonomisk historia, *Ifaderns ställe* (2007). Även för henne är det dock fortfarande oklart när rätten att ansöka om dispens för ogifta kvinnor och ännu inte – på grund av

ålder – myndiga män började praktiseras. Den innebar inte heller samma myndighet för kvinnor som för män, till exempel kunde de inte vara förmyndare. Över huvud taget är frågan om myndighet och förmyndarskap ett mer invecklat eller diversifierat kapitel i förhållande till genus än man kanske kunde tro. Enligt Ighe är förmyndarinstitutionen också föga utforskad i jämförelse med äktenskapet trots att den är en slags ersättningsinstitution – nödvändig i ett samhälle där man måste räkna med att människor dör och att alla inte gifter sig.

Ighes avhandling är ett gott exempel på hur ett könsteoretiskt perspektiv kombinerat med ett avgränsat historiskt fenomen ger rika och grundläggande resultat i betraktandet av ekonomisk och social förändring över en längre tidsperiod. Förmyndarinstitutionen är en "seg" institution med rötter i de medeltida landskapslagarna som sträcker sig till de viktiga kvinnoemancipatoriska reformerna 1858, då ogifta kvinnor kunde ansöka om att bli myndiga, och år 1863 då ogifta kvinnor från 25 års ålder gavs generell myndighet. Ann Ighe tar sig an förmyndarinstitutionen fram till dessa årtal, men understryker att ogifta kvinnors myndighet genomfördes också med andra skäl än demokratiska och emancipatoriska.

Ighe undersöker hur förmyndarskapet fungerade i praktiken och belyser dess ekonomiska och sociala funktioner, både den omyndigas relation till sin förmyndare, och dessa båda i förhållande till samhället. Hon använder olika typer av material: lagmaterial från äldre tid, fallstudier inklusive förmyndarskapsärenden från Göteborgs rådhusrätt från 1770- respektive 1850-talet, material från riksdagsdebatten 1809 till 1850-tal, liksom underlag från lagutskottet. På det viset tecknas en lagändringsprocess och fram träder en historia där samhällets struktur, med Karl Polanyis term, först ses som *inbäddad* i släkt- och familjerelationer som sedan löses upp och ersätts i ett mer modernt samhälle, med minskade kollektiva inslag. Det sker en slags "dis-